

М. ГНАТИШАК

Цар соловей

СБ 10
ДР. МИКОЛА ГНАТИШАК

ЦАР СОЛОВЕЙ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА
Й
СИМВОЛІКИ

(НАДБИТКА З „ДЗВОНІВ“)

WS(a-b) 15-4 1/5

30

Цар Соловей.

З історії українського слов'янофільства й символіки.

Зацікавлення Степана Руданського слов'янством знайшло свій поетичний вияв головню в поемі „Цар Соловей“, написаній у Петербурзі в днях 10—18 грудня 1857. В силу тодішніх політичних і культурних обставин — Руданський майже нічого зі своїх творів не бачив за життя надрукованого. Рукописи нещасного поета розтрусилися по людях — а з ними і скрипт „Царя Соловея“. Щойно в 1895 р., коли приступлено до першого збір-ного видання творів Руданського, Комар згадав про цей твір ось якими словами: „Про поему „Цар Соловей“, що мабуть десь загубилася, я чув дещо від Ніщинського, котрому сам Руданський читав її в 60-их роках. Ніщинський дуже хвалить цю поему; по словах його, Руданський мав на меті змалювати відносини слов'ян поміж себе і до інших сумежних народів, та, на жаль, Ніщинський не памятає фабули цієї поеми“. В 1897 р. Василь Лукич четвертим томом закінчив видання творів Руданського, і не-сміливо лише додав, що коли б знайшовся ще твір „Цар Соловей“, то треба б видати і п'ятий том. Отже здавалося, що рукопис безповоротно втрачений. Але вже в 1899 р. появилася дійсно п'ятий том творів Руданського, в якому знайшла місце поема „Цар Соловей“. Кримський, знайшовши цей твір між лексичними матеріалами Павла Житецького, був, що правда, дещо розчарований — бо ж передтим про „Царя Соловея“ ходили перекази як про найкращий твір Руданського взагалі; але все таки признав поемі велику літературну стійність.

Ось таким чином, щойно 42 роки після написання, поема „Цар Соловей“ вперше побачила світ. І цією обставиною пояснюється факт, що нею й досі ніхто ближче не зацікавився. Своїми слов'янофільськими мотивами поема вже і в часі написання була запізнена, — ну, а перележавши трохи не пів століття в рукописі, потім видавалася таки добрим анахронізмом. Але все таки ще й тепер вона заслугує на увагу, як замітний вияв думок письменника-шестидесятника про міжслов'янські взаємини, спори та спільні інтереси.

Твір складається з чотирьох великих частин, а поодинокі частини мають по 10—13 розділів. Цілість дає книжечку на приблизно 120 сторінок друку. Поема писана коломийковими строфами.

*

Може нема в новій українській літературі другого твору, в якому було б так багато символів, як у цій поемі. Під цим оглядом „Цар Соловей“ може мірятися хіба лише зі зовсім відмінними зрештою, філософічними творами Григорія Сковороди, що про його замилювання до символів писав нераз проф. Чижевський.

Кримський був першим критиком, який подав трохи пояснень до цих символів. І так він стверджує, що Цар Соловей — це „словянський прабатько“. Царевич Пастух зі золотою дудкою — це „музикальний нарід чехи“, пан Мисливець із поляни — поляки, царівна Злотокрила — Україна, а „одновірний з нею Причепа“ — це москалі. Оповідання наймита і сцена, яка потім слідує — це „відгук середньовічних фавль або новель Бокачієвих“; „нещасливий гусак“ — це Іван Гус; „кумедна халепа, яка скоїлася німцеві від Пастухової дудки“ є відгомонам словянофільських настроїв, а згадані в поемі жито і кий означають міста Житомир і Київ; „розговіння царівни з Причепою у православного священика означає зустріч України і Москви на спільному релігійному ґрунті“. Це є всі пояснення Кримського. Романчук, редагуючи друге видання творів Руданського, обмежився лише до повторення тих вказівок.

Тимчасом такі пояснення зовсім не вистарчають. Поема є великою системою символів та історичних натяків, які оформлюють історіософічне й ідеологічне становище поета до Словянщини — хоч він ані разу не зрадив дійсного значіння ніодного з тих символів.

Перша частина поеми присвячена прасловянській епосі спільноти, характеристиці словянських народів та історії старої Руси. Цар Соловей зі своєю царицею є персоніфікацією спільного походження словянських народів. Живе він у „старій столиці“, котрою, як бачимо з різних натяків, є Київ. Так поет упростив собі проблему походження словян. Топографія словянських земель подана згідно з дійсним станом, але виключно в символічному оформленні. Для прикладу подаю, що при описі України автор підкреслює степи, і гори на південному заході, — а північною границею Польщі є у нього Бурштин-море. І таких символів є у творі багато. Історичне життя прасловянської епохи зображене ідилічно. Потім є докладна характеристика словянських народів, символізованих у згаданих уже постатях трьох братів і сестри. Соловей передає Причепі, т. зн. Московщині, свою столицю Київ — а царівна Злотокрила, себто Україна, родиться щойно після перших нападів татар на Київ та після утечі Причепи на північ. Руданський сконципував цю незгідну з правдою картину під впливом поглядів, скристалізованих у т. зв. Погодінській теорії. І це є доказом, що російська офіційна наука мала тоді великий вплив навіть на українських патріотів.

Умираючи, стара цариця дає дочці Злотокрилії заповіт, щоби вона жила самостійно і щоб стереглася хмелю. І це є дальший важний символ. Коли зважити, що саме п'янство доводить пізніше Злотокрилу до упадку, — то легко вгадати, що тут річ не тільки в антиалкогольній тенденції, але що є тут натяк на історію. У звязку з народнопісенною традицією, а також із поглядами Тараса Шевченка у таких його творах, як напр. „Розрита могила“, — Руданський причиною лиха вважає гетьмана Богдана Хмельницького, як реалізатора Переяславського договору.

Багато натяків на хміль у поемі вказує, що під тим символом криється Хмельницький і його історична помилка.

Друга частина поеми присвячена татарам, а потім історії чеського народу. Кримець-Невидимець, себто персонафікація кримських татар, стає силою, що довгі часи загрожує Україні й Московщині. Історія Чех починається описом чеської землі, представленої у виді сплячої дівчини. Є цікаві символи чеських рік, гір, а навіть лічних гарячих джерел. Багато уваги присвячено чеській реформації, яка символізована фактом, що чехи з південної церкви за морем, себто від Риму, переходять до північної церкви за горами — себто до німецько-протестантського світу. Другий історичний конфлікт — це чесько-німецькі спори. Німці зображені в постаті смішного мандрівного шукаря-шахрая, якому чехи дають землю і майно, щоби жив по господарськи. Але він за те добро віддячується крадіжжю, і тому Пастух його строго карає. Отже історія чесько-німецького антагонізму зображена в світлі національних ідей чеської романтики.

Третя частина поеми присвячена історії України, а саме її боротьбі з татарами і з Польщею. На перший план виступають заливання Невидимця і Мисливого до Златокрилої. Невидимець поступає нагально, і не минає його за те кара. Натомість Мисливий у своїх товариських формах дуже гладкий — але вкінці теж починає довгі війни зі Златокрилою. Польща описана як країна пралісів з полянами. Мисливець радо пересиджує під липою, яка була модним реквізитом у слов'янофільській літературі, як дерево любе старим слов'янам.

Вкінці в четвертій частині змальована історична трагедія України, яку автор вбачає у сполучі з Московщиною та в зрадливому поступуванні Москви. Причепа, розпиваючи царівну, зовсім свідомо підготовляє злочин. Його ціллю не є лише сполука зі Златокрилою, — але використання її військової сили. Використавши цю силу, Причепа виломлює Златокрилій крила та знеславлює її. Ось ряд драстичних символів, які зображують історичний процес поневолення України Московщиною — при чому автор не жаліє гострої догани ані Москві, ані Україні.

Потім Руданський змальовує відродження слов'янських народів. Символізоване воно згуками золотої сопілки чеха Пастушка. Під впливом цієї пісні Україна і Польща зростає в силу, а Москва ослабає. І тут починається вже наче антиципація історії. Чеські відродженецькі поклики ведуть до збройного повстання проти Росії. Після перемоги Златокрила й Мисливий хочуть жорстоко покарати Причепу — але спиняє їх знову чеський Пастушок, який закликає до всеслов'янської згоди та веде всіх на могилу царя Соловея, і цей виголошує заповіт своїм дітям.

*

Руданський назвав поему „Цар Соловей“ казкою — і дійсно вжив у ній, як змістового та формуючого матеріалу, передовсім кілька різних казкових мотивів. Вузькі рамки статті не дозволяють

мені подати докладний мотивовий розбір на основі паралель з різних етнографічних збірників, а головню з великої збірки подільських оповідань Андрія Димінського, що особисто знався з Руданським та мабуть давав йому читати свої записи. Обмежуся лише до висновків.

Фабула поеми сперта на комбінації чотирьох головних казкових мотивів, а саме: 1) три брати, наймолодший дурень; 2) вартування синів на могилі батька; 3) три чародійні речі; 4) чародійний кінь, — з цілим рядом побічних казкових мотивів про царевича і царівну. Майже в тій самій комбінації всі ці мотиви знаходимо саме в деяких подільських казках, у Димінського. Зате в інших казках, де ці мотиви виступають поодинокі, вони ширше розвинені, і не раз навіть ближчі до поеми „Цар Соловей“. З мотивом про наймолодшого брата-дурня Руданський сплітає мотив про королевича-п'яницю, знаний зі записів Димінського, і взагалі використовує згирдливе відношення подільських народніх оповідань до п'яниць.

Крім того, знаходимо в поемі ще дальші, побічні комплекси казкових мотивів. Один із них зосереджений коло хана Канчука і його синів. Є це мотиви: 1) три чародійні речі; 2) скупий батько і хитра дитина; 3) підступний суд. Знову ж коло особи Злотокрилої зосереджені мотиви казок про прегарних королівен, про мудру дівчину і про вичаруване військо. Відношення між Злотокрилою і Причепю оформлене згідно з казковим мотивом любови царівни до чорнокнижника, та з мотивом недобрих братів, при чому важну роль грає теж міжнародній мотив інцесту. Вкінці в звязку з Мисливим виступає казковий мотив полювання. З ким звязує поет взяті з народнього звичаю сватання версії про куницю — красну дівичю.

На загал, казкові мотиви, хоч дуже щедро вжиті, не грають у творі самостійної ролі. Поема не є поетичним оформленням цих мотивів, — лише навпаки, мотиви стають символічними засобами оформлення самостійної, оригінально сконципованої теми.

Ще менше самостійну роль грають також щедро у поемі вжиті мотиви народніх анекдот, що їх поет залюбки оформлював теж у своїх славних приказах. Виразні сліди анекдот видно в способі національної характеристики різних народів. Багатий матеріал до порівняння знаходимо в народніх анекдотах про москалів, поляків, чехів і німців. Дальше, є в поемі анекдотичний мотив, звязаний з тенденційним поясненням генези чеської реформації¹⁾.

¹⁾ Руданський займає тут виразно антикатолицьке становище, а в інших місцях дуже критично ставиться також до православної церкви. Взагалі в творчості С. Руданського, яка має зрештою також багато позитивних під кожним оглядом моментів, — на жаль, грає визначну роль теж анекдотичний елемент висміювання духовенства та церковних порядків — і в цьому огляді Руданський доходить не раз до цинізму. Розуміється, радянська „наука“ взялася саме ці моменти видвигати, пояснюючи їх по свому. Але на нашу думку річ тут не в розреклямованому більшовиками „безбожництві“ Руданського, лише

Народно-поетичні риси відбилися не лише в сюжетових мотивах, але й у стилістиці поеми. Жартівливо-казкове motto грає роль стилістичної прелюдії, що про неї говорить подрібно проф. Полівка в праці „Slovanské pohádky“. До закам'янілих вступних казкових формул належить також початок поеми. Поет часто уживає теж типово казкових переходових формул і описів, епітетів і т. д.

Переходимо до ідеології поеми. Як відомо, словянофільська ідея, котра вже і в давніших віках тут і там, як ось у творах Кріжаніча в 17 стол., починала проблискувати — вповні розвинулася щойно під впливом німецької ідеалістичної філософії, Гердерових історіософічних ідей, а головню: національного відродження словянських народів. Дослідник Кирило Методіївського брацтва М. Возняк пише, що словянофільство „було природним вислідом національного відродження словянських племен наприкінці 18. в. Його джерелом був глибокий національний інстинкт і змагання вибороти народню й політичну волю. Перших засобів доставили йому національна традиція й визвольні ідеї європейської освіти, яка безпосередно надхнула багатьох діячів словянського відродження з кінця 18. в. А ціллю всесловянської ідеї було визволення цілих племен, що ледви животіли під усяким фізичним і моральним гнетом... Шляхом до цього мала бути національно-освітня солідарність, на яку вказували племінні й історичні звязки.“

Таке сформулювання найближче підходить до первісної словянофільської ідеї, яка знайшла свій вислів передовсім у словацького поета й ученого Івана Коляря. Він дав у своїй величезній збірці сонетів п. з. „Slávy dcera“ поетичне, а в творі „O literarnej vzájemnosti“ ідеологічне обоснування цієї ідеї — обмежуючи її декуди, з тактичних оглядів, до виключно культурних інтересів.

Основна ідея Колярової „Дочки Слави“, як вказує м. ін. Якубец у праці „Jan Kollár“, — це ідея згоди, солідарности всіх словян супроти зовнішнього ворога, який тут уособлений у німцях. Ця ідея згоди брешить у Коляря на кожному кроці, ось напр. таке типове місце з „Дочки Слави“:

Zřídte obec, jedním jménem zvanou,
Pernou, at ji cizí holomci,
Svrnou, at ji vlastní lakomci
Nezbourají novou zase ránou.

При цьому Коляр усе таки вповні свідомий, що поодинокі культурні словянські народи не зрезигнують зі своєї національної

в нездорових обставинах тогочасного життя на Україні, а також у безкритичному етнографізмі автора, який уважав кожную, навіть найгидкішу народню анекдоту за гідну літературного опрацювання. На цей моральний момент треба звертати пильну увагу, коли даємо народові читати Руданського. Потрібне було б відповідно зредаговане видання творів цього незвичайно талановитого а такого нещасного подільського поета. *Прим. автора.*

самостійности, — і признає їм це право, — як це підкреслив м. ін. Др. І. Брик у праці про Шевченкову поему „Іван Гус“, та проф. Якубец у згадуваній розвідці.

Для нас тут ще важне, що ідеї Коляра були найпопулярнішою формуляцією слов'янофільства, та що його „Slávy dsega“, як каже Піпін, започаткувала цілий ряд поетичних творів на все-словянські теми у різних народів. Праця Коляра про слов'янську взаїмність була Руданському легко доступна вже хоч би тому, що в 1838. і 1840. рр. вийшли аж два її переклади в популярних російських журналах. Зрештою з інших фактів знаємо, що Руданський розумів і словацьку й чеську мову.

Ідеї Коляра та інших чехословацьких слов'янофілів, які на перше місце ставили гердерівський ідеал гуманности та будували взаїмність на рівному праві для всіх, — у інших слов'янських народів змодифікувалися, переважно в тому напрямку, що долучилися до них месіянстичні думки, які дозволяли кожному свій власний нарід класти на упривілеєному місці. Такий характер має польський месіянзм з Товіянським, Міцкевичем, Круліковським, — а у всій своїй силі проявився національний егоїзм у тій формі московського слов'янофільства, яку репрезентували Данилевський, Погодін, Катков і ін. Лише українські слов'янофіли зуміли бодай до деякої міри погодити месіянстичну ідею з принципом повної рівноправности всіх слов'янських народів. Вони вірили, що, як сказано в „Жизні Куліша“, — „дух українського люду більш, ніж який інший, здоліє слов'янський мир у одно живе тіло стулити“. Вони мріяли, що столицею всеслов'янської федерації вільних народів буде український Київ, що „камінь, яким погордили будівничі, стане в основі будівлі“. Але при цьому вони з великим натиском підкреслювали вільний розвиток кожного народу, як основу співжиття союзу слов'янських держав.

Українське слов'янофільство найвиразніше виявилось в ідеології Кирило-Методіївського Брацтва. Суть цієї ідеології оформлена коротко в „Уставі Слов'янського Товариства св. Кирила і Методія“. Головна його ідея — це зєдинення слов'янських народів; а дальші засади м. ін. такі:

При зєднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність. Кожне плем'я повинно мати народній уряд і зберігати повну рівність горожан щодо їх походження, християнських віроісповідань і становища. Уряд, законодавство, право власности й освіта в усіх слов'ян повинні ґрунтуватися на християнській релігії. При такій рівності освіта й чиста моральність повинні служити умовою участі в уряді. Повинен існувати спільний слов'янський конгрес із представників усіх племен.

Українське організоване слов'янофільство в 1847. році обірвалося, з викриттям Брацтва. Але в інших формах, а також у других народів, воно жило ще далі. Та прийшов 1848. рік. Слов'янські народи підчас політичної акції показалися розєднаними і слабими.

Слов'янофільські ідеї почали поволі забуватися. Лише в Росії

далі вегетували, виродившись в теорію, яка не має нічого спільного з ідеалами перших слов'янофілів. Але саме це московське слов'янофільство цвило в часах, коли Руданський писав „Царя Соловея“ — і воно могло причинитися до розбудження слов'янських інтересів у нашого поета — хоч ідеологія поеми діаметрально протилежна.

Головна принука до слов'янофільства Руданського містилася в культурно-суспільній атмосфері Петербурга 50-их років. Давні діячі української літератури Куліш, Костомарів, Шевченко, осіли в Петербурзі, і разом з молодшим поколінням письменників, до якого належав і Руданський, почали інтензивно працювати. Перебуваючи в роках 1855—1861 в Петербурзі, Руданський мусів стрічатися зі старими діячами, а головню з Костомаровом, котрий пізніше, у 1870. році, навіть гостював у Руданського в Ялті. А про Костомарова знаємо, що він у 40-их роках був головним організатором й ідеологом Кирило-Методіївського Брацтва. Крім того дуже могли тут заважити теж ті поеми Шевченка, в яких слов'янофільство знайшло свій відгомін.

*

Слов'янофільська ідеологія поеми „Цар Соловей“ є ось яка: Чехи, поляки, москалі й українці походять з одної слов'янської сім'ї. Для чехів характеристична лагідність вдачі і нахил до музики. Легкодушність, а при цьому теж естетичні нахили, — це характеристика українців. У поляків на перший плян виступає лицарська поведінка, інтелектуальні зацікавлення і гордовитість. Одинокі москалі змальовані в негативних, дуже чорних красках. Навіть іменем, яке їм дав автор — Причепа — він неначе хоче зазначити, що вони не вповні належать до слов'янської сім'ї. Слов'янські народи повинні жити між собою у згоді, але кожний з них повинен заховати свою повну самостійність. Мати приказує дочці Україні, щоби вона не бажала чужого майна, але і свого щоби нікому не віддавала. Знову ж цар Соловей дає дітям заповіт, щоби вони жили „кожне в своїй силі“, тільки щоби „кохалися“ і щоби всі четверо збиралися на спільні наради.

Центральна ідея поеми нагадує ідеологію Кирило-Методіївського Брацтва. Основні тези — а саме самостійність кожного слов'янського народу, федерація і слов'янський конгрес — оформлені тут у поетичному скороченні. І в цій саме формі міг Руданський одержати ті ідеї лише від бувших Кирило-Методіївських братчиків — хоч обширною ідеологічною базою для них були твори чеських слов'янофілів, особливо Коляра.

На начитаність Руданського у творах діячів чеського слов'янофільства вказує теж симпатія, з якою змальований чеський нарід. Його характеристика відразу насуває на думку крилате слово про „národ holubičí“, знане зі 140. сонету „Slávy dcery“. Пастушок — це одинока особа з цілої слов'янської родини, якій нічого не можна закинути. Його одного цар Соловей на своєму суді хвалить. Він навіть ворога німця наділяє майном, — а при-

знаючи страшні кривди, які діялися Україні й Польщі від Московщини, все таки не дозволяє строго карати московського брата. Ця риса характеру виідеалізованих чехів вказує на ідею християнської любови ближнього, таку важну в ідеології Кирило-Методіївського Брацтва, — а також на Колярів ідеал гуманности, оформлений у „Дочці Слави“ між іншим ось як:

Děj ten smutný s jeho časy zlymi
Má nám sloužiti jen k silnému
Podnětu, ne k pomstě nad jinými.

До поляків відноситься автор незле, — хоч приписує їм теж національний егоїзм. Мимо того, остаточну розвязку поеми приносить спільна перемога військ Златокрилої й Мисливого над Причепю. І це є відгомін живої пропаганди, яку розводили поляки на Україні перед повстаннями, послуговуючися дуже подібними аргументами.

Зате зовсім інше відношення автора до московського народу; тут він дуже сильно відхиляється від ідей як чеського, так і Кирило-Методіївського слов'янофільства. До Московщини ставиться автор з явною ворожістю — і лише слов'янофільська теорія каже йому вкінці таки змилюсердитися над Причепю. Тут Руданський найближче підійшов до польської форми слов'янофільства. Як відомо, теорія польського месіанізму спирається на думці, що слов'янський світ, так само як і всесвіт, має дві сторони. Ясна його сторона — це ідея всеслов'янського братства, любови ближнього, християнства, Польщі як месії народів. Темна, деструктивна сторона — це московський царський деспотизм, для якого Міцкевич у своїх творах, ось хоч би у „Дзядях“, не жалював чорних красок. Це охоплення сути польського месіанізму, усвідомлене вже Пипіном у його „Історії слов'янських літератур“, — є взором, на якому побудована техніка чорно-білого малювання характерів у поемі „Цар Соловей“. Це тим більше правдоподібне, що в поемі знаходимо й інші сліди начитання автора в творах Міцкевича, та що Руданський взагалі добре знав польську мову, літературу й культуру.

Дивно виглядає факт, що зі своєї системи слов'янського світа Руданський зовсім виєлімінує південнослов'янські народи. Є це виключене, щоби він це зробив з несвідомости — бо ж був очитаний і знав ідеологію Кирило-Методіївського Брацтва, де південні слов'яни грають свою роль. Отже причини треба шукати де інде. І тут підходимо до другої головної ідеї твору. Руданського, як українця, найбільше цікавила не справа загальнослов'янська, але проблема відношення України до двох сусідніх слов'янських народів, польського і московського. На це вказує ціла фабула, зосереджена при історії України, Польщі й Московщини. І лише щоби вдержати цілість твору як слов'янофільської концепції, впроваджує поет теж виідеалізовану персоніфікацію чехів, як творців слов'янофільської ідеї. Тимчасом південні слов'яни залишилися зовсім поза кругом заінтересувань

0127
(1986)

Р
А

1375

Рл 1

М. ГНАТИШАК

Цар соловей